

Inspirace z Bulharska: Kulturní antropologie a ekonomická migrace, více než jen kamarádky

Gabriela Fatková

A Bulgarian inspiration: cultural anthropology and economic migration, more than just friends

Several years lasting research of economic migration between Bulgaria and Greece brought a personal transformation in the author's life, which turned her into a Bulgaria based work migrant. This essay question the possible effects of economic migration of a fieldworker and their methodological consequences. Author also targets the outstandingly frequent involvement of anthropology graduates within the work migration cycles, interestingly these flows aim not only towards "the West" but also "the East". The stereotype of unqualified economic migrant moving from "East" to "West" flooding the target country with people of their own needs to be reconsidered. Economic migration embrace people with different educational level, and field backgrounds, furthermore some fields like social-cultural anthropology are even more involved. It can challenge anthropology graduates to get the best from this situation, if not for the scientific progress, then at least to self-explain their career choice.

Keywords

Sociocultural anthropology — Economic migration — Bulgaria — Going native

Už v roce 2014 jsem napsala text, který shrnoval změny v narativní paměti bulharských Karakačanů.¹ Analyzovala jsem zde vztah proměn materiálních podmínek jejich života ve vztahu k formulacím vlastní historie. V pojmání vlastní minulosti sami Karakačani prezentovali několik období jako obzvláště těžkých. Vztah těchto vyprávění k ekonomickým podmínkám života se ukázal jako zcela arbitrární, neboť právě v případech Karakačanů jsou období největší ekonomické prosperity prezentována jako krizová, těžká, zkrátka jako léta, která by si velmi neradi zopakovali. Zajímalo mne, co je tedy hlavním určujícím faktorem smutku ve vyprávění mých informantů? Ještě v roce 2014, když jsem výše zmíněnou studii napsala, to byl pro mě velký otazník. Netušila jsem tenkrát, že v následujících letech zakusím podobnou zkušenost více než dost.

Když jsem se s Karakačany před lety seznamovala, jedna z informantek mi zklamane vyprávěla, že právě dokončila dálkově třetí vysokou školu. Měla pocit, že problém s hledáním práce s titulem z ekonomie a pedagogiky vyřeší dalším titulem v oboru turistického ruchu. Po roce daná informantka pracovala v Řecku na sklizni meruněk a oliv a následně svou profesní krizi vyřešila sňatkem a stala se tak manželkou na plný úvazek. Ze sklizni v Řecku si ale tenkrát do Bulharska přivezla do-

1 Karakačani jsou řecky hovořící potomci dříve kočovných pastevců, kteří se pohybovali na evropském území Osmanské říše. Od 50. let žijí usedle na území Bulharska a Řecka. Bulharští Karakačani pak jako jednu z výrazných životních strategií praktikují sezónní pracovní migraci do Řecka. Zmiňovaná analýza z roku 2014 vychází tiskem až v roce 2016 (Fatková 2016).

statek peněz na to, aby přes zimu nemusela pracovat. Tato životní strategie se zdála výhodnou a zdánlivě jednoduchou. Musím se přiznat, že jsem zcela nechápala, proč je vyprávění o období let devadesátých a začátku 21. století, kdy bulharští Karakačani hromadně odjížděli na sezónní práci do Řecka, prezentováno jako tragická epizoda, přestože ekonomicky na tom karakačanští ekonomičtí migranti byli lépe než jejich sousedé v Bulharsku.

Do celé rovnice, kde na jedné straně stojí ekonomický profit a na straně druhé negativní pojmání vlastní situace, je třeba připočítat profesní nenaplnění, pocit promarněných studentských let a především stesk po příbuzných. Bylo potřeba, abych na vlastní kůži během vlastní práce v zahraničí zakusila, že například přijít z práce domů, pozdravit se s blízkými (manželem/manželkou, přítelem/přítelkyní, dětmi, rodiči ...), uvařit si kávu a popovídat si u ní o denních událostech je luxus, který se zdaleka nedostává každému. Minimálně u Karakačanů tento faktor výrazně ovlivňuje ekonomicky motivované jednání.

KULTURNÍ ANTROPOLOG: ZVÍŘE ZAVĚŠENÉ DO PAVUČINY ČESKÉHO PRACOVNÍHO TRHU

„Na tu paní ze skladu na okraji města, která se asi špatně učila, jsem si vzpomněl, když jsem si byl s půlročním zpožděním vyzvednout svůj vysokoškolský diplom z humanitního oboru. „Že jste se vůbec obtěžoval“ přivítala mě s úsměvem paní na studijním oddělení. „My už jsme to dávno skartovali“ řekla a vydala se ke skříni. Pochopil jsem, že to byl vtíp, a uklidněn jsem navázal: „No víte, já to ke své práci nepotřebuji, ale teď se hlásím na doktorské studium a musím to tam dodat“. „A co vůbec děláte?“ zeptala se paní. „Jsem takový mluvící automat na kávu“ přiznal jsem se“ (Rauch 2014)

Vystudovala jsem kulturní antropologii a následně získala doktorát z etnologie. Tak dlouho jsem opakovala výzkumné pobyty u Karakačanů, až jsem si jednoho dne uvědomila, že vlastně žijeme velmi podobné životy, trápí nás podobné věci a jejich perspektiva vidění světa se mi v dlouhodobém měřítku zdá nejen pochopitelná a srozumitelná, ale čím dál tím víc blízká a vlastně jediná možná. Metodologicky to považuji vlastně za určitou chybu, vždyť začne-li se výzkumník objektům svého zájmu až přílišně podobat (v angličtině se pro tento fenomén používá označení „going native“), v antropologické obci bude určitě celá řada vědců zdůrazňovat důležitost «udržování zdravého odstupu»².

Pro začátek se ale zastavme u širokého kontextu mého profesního ukotvení. Vzhledem k tomu, že profese kulturního antropologa mimo úzce profilovanou akademickou sféru v České republice prakticky neexistuje, je třeba, aby absolventi hledali profesi, kde je i s takto anomální specializací budou ochotni přijmout. Už před deseti

2 Všem je předem jasné, že technicky nelze «entirely go native» nebo dokonce „become native“. Jedná se spíše o maximální aktivní snahu o přizpůsobení. Přesto však je tento koncept zatížen konotací ne-objektivit (alespoň někteří z českých a především bulharských kolegů v oboru takto s konceptem objektivit/neobjektivit pracují — zde čerpám především z mnohých diskuzí na absolvovaných konferencích).

lety Jan Keller upozorňoval na obecnou trojí smůlu absolventů vysokých škol. Ačkoliv jsou stále ujišťováni, že se vzdělání vyplatí, většina odpovídajících pozic je obsazena již dvěma generacemi předešlých držitelů diplomů, navíc sféry, jež absorbovali většinu absolventů (institute sociálního státu, průmysl) jsou postupně odbourávány nebo stagnují (Keller 2006: 52).

Z průzkumů o budoucím pracovním uplatnění absolventů humanitních oborů vyplývá, že jen zhruba pětina z nich svou nabytou specializaci může uplatnit ve svém zaměstnání. Ve většině těchto výzkumů se sleduje nezaměstnanost těchto absolventů podle statistik úřadu práce.³ Ze zřetele tak zcela unikají data o tom, zda zaměstnaní absolventi dostávají ku svému vzdělání adekvátní mzdu nebo zda je jejich pracovní poměr sociálně stabilní. Vladimír Hulík z odboru statistik Ministerstva školství pak dodává, že tito absolventi často na pracovním trhu zaujímají místa tradičně určená pro středoškoláky, což vede spíše k dlouhodobé frustraci, že navzdory dobrému vzdělání nelze najít odpovídající práci (cit in Boček et al. 2015, srov. Toušek et al. 2010: 23–28). Jiná část absolventů pak může být na druhou stranu vystavena sociálně nejisté obživě v podobě příležitostné intelektuální nádeničiny. Ta může být intelektuálně stimulující a místy i finančně zajímavá, vyznačuje se však dočasností, odvolatelností a s tím spojenou absencí sociálních jistot, což v důsledku vede k nemožnosti plánovat, odkládání založení rodiny a v dlouhodobém měřítku i praktické vyloučení ze systému důchodového zabezpečení (více Keller 2012: 63–82).

Podrobná analýza uplatnitelnosti absolventů magisterského oboru sociální a kulturní antropologie ukazuje, že ačkoliv studenti absolvované studium vesměs považovali za kvalitní, jen méně než polovina z nich ho považuje za jakkoliv přínosné pro své profesní uplatnění. Konkrétními kompetencemi, které v uplatnění absolventi zúčastní, jsou především psaní odborných textů, kritické myšlení, práce s informacemi a jazykové znalosti, naopak nedostává se jim přípravy v oblasti informačních technologií, psaní grantů nebo základů ekonomiky a managementu (Toušek et al. 2010). Navzdory empirickým studiím, jako je výše zmíněná, převládá mezi profesionálními akademickými antropology⁴ názor, že absolventi nabízejí „specifické vědění a dovednosti, které studiem antropologie získali a o než mají zaměstnavatelé nemalý zájem“ (Proč je dobré mít antropologii 2016: 19). V praxi se však v České republice absolventi antropologie uplatňují nejčastěji jako pracovníci neziskových organizací (podle studie Toušek et al. 2010 je to až 57 % absolventů magisterského oboru), recepční, pracovníci call center, úředníci (např. v bankovníctví je vysokoškolský titul na rozdíl od jiných úřednických oblastí stále ještě požadován) nebo v administrativě velkých korporací, kde jako PA (*Personal assistant*) vyššího managementu využijí například znalost cizích jazyků.

3 Vlnu článků obhajujících uplatnitelnost (rozuměj alespoň nějakou zaměstnanost) absolventů humanitních oborů a zejména antropologie rozdmýchal daty nepodložený výrok prezidenta Zemana z roku 2013 o automatické cestě všech novopečených antropologů na úřad práce (více Tošner 2013).

4 Manifest „Proč je dobré mít antropologii“ vypracoval výkonný výbor European Association of Social Anthropologists v návaznosti na konferenci, kde o této problematice rokovalo více než 50 antropologů ze 17 různých zemí (tedy antropologů s jasnou akademickou afiliací a předpokládáme i alespoň částečně stabilní profesní pozicí).

KULTURNÍ ANTROPOLOG V PAVUČINĚ EKONOMICKÉ MIGRACE⁵

„Já si vždycky v Norsku říkám, že jsem pro ně Ukrajinka... dělám to, co dělají u nás Ukrajinky. Nemůžu už na ně v Čechách koukat a necítit se do nich.“

(absolvent/ka humanitního oboru, pracující sezónně v Norsku)

Vzhledem k tomu, že odpovídajících pozic nepřibývá stejným tempem jako absolventů humanitních oborů, můžeme očekávat, že jejich velká část uplatní svou znalost cizích jazyků při práci v zahraničí. Ostatně mnoho z nich již má s touto strategií zkušenosti z doby studií. Pomineme-li, že startovací pozice v zahraničí má obvykle charakter nekvalifikované práce, může antropologovi přinést nový náhled na celou řadu výzkumných situací (zejména pokud je výzkumně zaměřen právě na pracovní migraci).

Můj případ je v mnohém velmi odlišný od běžného stereotypu ekonomického migranta (nebo spíše ekonomické migrantky), a to v ohledu směru, trvání, kvalifikace i rodinného statusu. Nejen že nejsem bohatství chtivý, nekvalifikovaný migrující muž, který si do cílové země evropského blahobytu touží přivést i celou početnou rodinu (srovnávám zde se stereotypem ekonomického migranta, který v posledním půlroce tak aktivně budují česká média), ale navíc migruji ze západu na východ, ze severu na jih. Mým cílem je Bulharsko, tedy země, kde minimální mzda tvoří zhruba polovinu minimální mzdy v České republice, ačkoliv mi zde zaměstnavatel platí zdravotní pojištění, každé ošetření zubním lékařem je tučně zpoplatněno i pro pojištěnce a vytrvám-li dostatečný počet let v pracovním nasazení, dostanu jednu bulharský důchod, který v průměru tvoří třetinu toho našeho. Motorem mé migrace není snaha v dané zemi zůstat, ale naopak vykonat práci v co nejrekordnějším čase a pokud možno se na místě nezdržovat déle, než je nutné. A nakonec sebou nehodlám přivést své čtyři manželky s dětmi, o manželích ani nemluvě.

Celá tato životní strategie zdánlivě postrádá logiku, ale podívám-li se blíže na můj zahraniční pracovní tým, vedle doktorky etnologie se zde najdou i docenti podobných oborů, absolventi a absolventky oborů jako ekologie, filologie atd. Zkrátka nejsem nikterak anomálním případem mezi pracovníky, jejichž hlavním úkolem je přepočítat turisty na letišti, poradit jim, kde je nejbližší směnárna a zodpovídat dotazy typu: „Jaké všechny alkoholické nápoje nalijí turistům na hotelovém baru zdarma?“. V rámci pracovního týmu se pak navzájem dobíráme přezdívkami jako „paní doktor“, „profesor-čekatel“ a v případě kolegů filologů pak „Grammar-Nazi“. Samozřejmě lze

⁵ V tomto esejistickém textu se přidržím tohoto často používaného termínu, přestože dělení migrace podle motivů na ekonomickou, náboženskou nebo například politickou považuji za nedůstojně schematický přístup. V praxi se setkáme spíše s pestrou škálou motivů, jež jsou v různých okamžicích upřednostňovány dle situace. Migrace bulharských Karačanů do Řecka je jimi samými střídavě vysvětlována jak etnicky (akcentováním řeckého původu), ekonomicky (nedostatkem pracovních příležitostí) i politicky (ztrátou víry ve funkčnost bulharské vlády). Stejně tak současná migrace bulharských Turků do ČR je na jednu stranu motivována snahou získat ve velkých průmyslových podnicích práci, o níž je v Bulharsku nouze, tak snahou opustit bulharské společenské i politické prostředí, které k místní turecké menšině není zrovna přátelské.

zde tříbit jazykové schopnosti a uplatňovat antropologům vlastní schopnosti kulturního překladu. „No víte, takhle to tady chodí, řekne se v pět a je to vždy spíš půl šesté.“

Během pracovní směny si čas krátím četbou soudobých studií o migraci na Balkánském poloostrově. Obecně mne vždy zajímala hlavně průřezová témata jdoucí napříč národními státy ve studovaném regionu (gender, příbuzenství, kultura stravování, materiální kultura atd.). Ne překvapivě — migrace absolventů humanitních oborů ze střední Evropy na Balkán dosud nikdo nezpracoval. Ostatně jen stěží tuto migraci můžeme považovat za nějakou významnou vlnu. U dosud publikovaných textů na toto téma mne často zaráží neosobní přístup mnohých místních badatelů, kteří ale na rozdíl od těch středoevropských mají k objektům svého zájmu geograficky nepoměrně blíže, mají tedy možnost se jich osobně zeptat na to, co považují za důležité, případně jaké souvislosti jejich migraci určují. Zkrátka provádět skutečně hloubkový kvalitativní výzkum. Studie vycházející ze statistik, jsou sice díky přehledným tabulkám efektní, ale každý kdo na Balkánském poloostrově strávil nějaký čas, ví, že to, co je na papíře, je vždy jen hodně vzdálený odlesk praxe. Odhadovaná míra nedokumentované migrace je zde vyšší než míra té dokumentované a tedy státem kontrolované. Už jen proto nelze kvalitní studii ekonomické migrace založit pouze na číslech.

Neměla by to být právě sociokulturní antropologie, která bude poskytovat a srozumitelně prezentovat data k tématu ekonomická migrace? Zdá se, že k participativnímu terénnímu výzkumu mezi ekonomickými migranty jsou její absolventi díky praktické neexistenci profese sociokulturního antropologa ideálně vybaveni. Vždy si v této souvislosti vybavím ironický citát Keitha Harta, který ekonomickou situovanost antropologů shrnuje slovy: „Most anthropologists don't like money and they don't have much of it. It symbolises the world they have rejected for something more authentic elsewhere. (...) As a result, anthropologists have not had much of theoretical interest to say about money“ (Hart 2005: 160).

Pokud se antropologové vyhýbají tématu peněz a jejich vydělávání, bude to asi proto, že mnozí velkou část energie věnují právě řešení této fatální rovnice ve vlastním životě. Na druhou stranu mají díky akcentování kvalitativní metodologie a terénního výzkumu jedinečnou možnost tato citlivá témata u svých informantů sledovat. Jen těžko si lze představit, že sebereme validní data o permanentní životní nejistotě ekonomických migrantů metodou dotazníkového šetření (přestože to mnoho badatelů dělá — viz např. Markova a Hatziprokopiou 2015).

Samozřejmě se spolu s Cliffordem Geertzem asi všichni shodneme na tom, že se našimi informanty nemusíme stát, abychom je mohli pochopit. Sdílením jejich životních zkušeností se totiž vzdáváme jedné ze silných zbraní výzkumníka, a to pozice cizince. Ta nás právě v mnohých výzkumných situacích upozorní na určité aspekty, které by zůstaly očima našince nezaznamenané, neboť se jim zdají samozřejmé a tak neviditelné. Nemít stabilní práci a nemít ještě k tomu peníze může vlastně znamenat přínos na metodologické rovině. Mám tím na mysli vskutku ztělesněnou zkušenost, která vám v letitém stabilním zaměstnání s pravidelným příjmem bude zcela nepřístupná a snad i nepochopitelná. Možná se informátorů po letech přestanete ptát na otřepané otázky jako, zda už naši práci, co plánují dál, jak jim podnik vydělává, a naopak svou pozornost zaměříte na otázky ohledně kontaktu s příbuznými, vnímání odchodu příbuzných, samoty, nenaplňenosti a jiných

denních reálií jejich kočovných životů. Třeba ale právě zde narážíme na důležitou úlohu antropologů v oblasti studií migrací. Třeba je jejich největší současnou výzvou dát těmto studiím, které často zacházejí s tokem lidí jako s kalkulovatelnou rovnicí, lidský rozměr.

Pokládajíc si tyto sady otázek, zaznamenala jsem během tohoto léta paradoxní situaci. Čím více se vzdaluji od profesionální akademické antropologie, tím více mám pocit hladkého vstupu do terénu a po těch mnohých letech vskutku validních dat⁶. Čím méně jsem profesionálním antropologem, tím více jsem ekonomickým migrantem, a naopak. Být váženým akademikem zde strukturálně brání zakoušení zásadní zkušenosti ekonomické migrace. Migrovat, nemigrovat? Psát, nepsat? Žít nebo popisovat život? Nezbyvá než doufat, že jednou bude možné roky ekonomické migrace retrospektivně akademicky (a vlastně i sebe-terapeuticky) zhodnotit po vzoru Judith Okely a její studie disciplinace vlastního těla během nedobrovolného studia na internátní škole pro dívky z vyšších vrstev (Okely 1996).

POUŽITÁ LITERATURA

- Boček, J., Cibulka, J., Šulek, M., Kočí, P. 2015. Kde studovat, abyste neskončili na dlažbě: Vysoké školy podle počtu absolventů registrovaných na úřadu práce [online], [cit. 11. 6. 2016]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/zpravy/data/_zprava/kde-studovat-abyste-neskoncili-na-dlazbe-nejlepsi-a-nejhorsivysoke-skoly--1513387.
- Fatková, G. 2016. Bulgarian Sarakatsani: building a narrative crisis. in K. Roth, A. Kartari (eds.) *Ethnologia Balcanica 19, Cultures of Crisis in Southeast Europe, Part II: Crises Related to Natural Disasters, to Spaces and Places, and to Identities*. LIT-Verlag.
- Hart, K. 2005. Money: one anthropologist's view. Pp. 160–175 in J. G. Carrier (ed.). *A handbook of economic anthropology*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Keller, J. 2006. Rozhovor s Prof. PhDr. Janem Kellerem, Csc. na téma „vzdělanostní společnost“. *Aula* 14 (03): 52–55.
- Keller, J. 2012. *Sociologie středních vrstev*. Praha: SLON.
- Markova, E., Hatziprokopiou, P. 2015. Labour migration and other forms of mobility between Bulgaria and Greece: The Evolution of a Cross-Border Migration System. Pp. 183–208 in H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards, R. van Boetschoten (eds.). *Migration in the Southern Balkans*. Springer International Publishing.
- Okely, J. 1996. *Own or Other Culture*. London, New York: Routledge.
- Proč je dobré mít antropologii. 2016. *Český lid* 103 (1): 15–21.
- Rauch, Z. 2014. Dějiny přítomnosti. Vždyť se dobře učili. *Nový prostor* 432 [online], [cit. 5. 7. 2016]. Dostupné z: <http://www.novyprostor.cz/clanky/432/vzdyt-se-dobre-ucili.html>.
- Tošner, M. 2013. Kdo se bojí kulturní antropologie? *Deník referendum* [online], [cit. 14. 6. 2016]. Dostupné z: <http://denikreferendum.cz/clanek/15648-kdo-se-boji-kulturni-antropologie>.
- Toušek, L., Čapková, K., Gebouská, L., Kočandrle, V. 2010. Analýza uplatnitelnosti absolventů magisterského studia Sociální a kulturní antropologie [online], [cit. 3. 7. 2016]. Dostupné z: http://www.antropologie.org/sites/default/files/files/book-pages/aktivita_-_klicova_aktivita_c_3.pdf.

6 Autorka se Karakačany a jejich pracovní migrací v terénu zabývá od roku 2008 (první 3 roky výzkumu lze považovat za obezřetné získávání důvěry).

Gabriela Fatková je kulturní antropoložka a svůj dlouhodobý výzkum prováděla v Bulharsku. Zabývala se v něm současnou sociální organizací a rekonstruováním vlastní historie v případě bývalých kočovných pastevců — Karakačanů. V současné době překládá/tlumočí z bulharštiny, externě vyučuje na Západočeské univerzitě, během měsíců pracovního volna pak odjíždí pracovat do Bulharska v oblasti cestovního ruchu.

